

УДК [930.2:271.2] (477)

Ольга Бублик

БУЛАВІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ В КОНТЕКСТІ КРАЄЗНАВЧИХ РОЗВІДОК

У статті висвітлено Булавінське повстання 1707–1709 рр., його основні причини, привід, етапи. Доведено, що Булавінське повстання, яке спалахнуло через прагнення козацтва зберегти свої автономні права і привілеї, було переломним етапом у процесі входження Війська Донського в соціально-політичну систему Російської держави. Усе це обумовило кардинальні зміни соціальної та етнічної структури населення Середнього Подонців'я у процесі подальшого заселення Слобожанщини.

Ключові слова: Булавінське повстання, Подонців'я, козацтво, селяни, Військо Донське, козацька вольниця.

Постановка проблеми. У середині XVII ст. з огляду на активізацію національно-визвольної боротьби українського народу проти польського гніту посилюється колонізація степів, куди переселяються селяни і козаки з Правобережної України. В айдарських містечках, які називали городками, осідало найбільше втікачів, тут знаходили довгоочікувану свободу і козаки, і селяни-втікачі з Правобережної України, Воронежа й Азова. Із середини XVII ст. значну роль в освоєнні Подонців'я почало відігравати донське козацтво. У першій половині XVII ст. вже були добре освоєні степи по берегах Сіверського Дінця, Деркулу, Євсугу і Кам'янки. Тут після поразки Івана Болотникова оселялися залишки повстанців, серед яких були донські козаки і бігли селяни. Історично так склалося, що саме тут, у станиці Шульгінній (у джерелах часто знаходимо назву Шульгін-городок), через 100 років спалахнуло повстання донських козаків і селянства на чолі з трьохізбенським отаманом Кіндратом Булавіним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільшу селянську війну 1707–1709 рр. і біографію ватажка повстанців К. Булавіна на основі архівних матеріалів досліджували радянські історики О. Пронштейн і М. Мінінков. Селянські війни в Росії XVII–XVIII ст., в тому

числі Булавінське повстання, досліджував історик В. Буганов. Ця тема стала предметом дослідження істориків-краєзнавців, науковців-музейників Луганщини. Зокрема, Т. Вихрова на основі архівних документів найповніше дослідила краєзнавчі аспекти повстання в контексті процесів інкорпорації Війська Донського в соціально-економічну систему Російської держави. Краєзнавці І. Мірошниченко, Г. Власюк досліджували повстання на території сучасних Старобільського і Новопсковського районів Луганщини і непересічну постать К. Булавіна як лідера повстанського руху й особистість, виховану на традиціях козацтва. В. Висоцький у своєму дослідженні, присвяченому топографічним аспектам топонімів Луганщини, наводить численні приклади знищення поселень по Айдару після повстання і особливо тих, які брали в ньому участь. У своїх статтях, науково-популярних публікаціях краєзнавець С. Афанасьєвський звертає увагу на роль і значення повстання для формування самосвідомості краю.

Мета статті полягає у дослідженні причин Булавінського повстання, зокрема у виявленні історичних подій, що найбільше позначилися на розгортанні повстанського руху козаків і селян, та його впливу на соціально-культурне життя краю.

Виклад основного матеріалу. Взаємини між Військом Донським і Москвою були доволі непростими, і надто після взяття російськими військами в 1696 р. Азова, яке, зауважимо, відбулося за активної участі донських і запорозьких козаків. Москва запровадила низку заборон, які обмежували автономні права й економічні інтереси Війська Донського. Козаки не мали права вести самостійну зовнішню політику, здійснювати грабіжницькі походи на кримське і турецьке узбережжя, в них відібрали цінні промислові угіддя в низині Дону. Указом царя від 1703 р. визначалися козакам «заборонні води»: «верх по Дону до гирла Мертвого Дінця, на десять верст... а вниз від міста Азова до взмор'я на чотири версти і сто п'ядесят сажень...». За грамотами 1704–1706 рр. цар велів «звести містечка, які заселені не по указу 1700 р. і не на шляхах, саме Новий Айдар, Шульгін, Осиновий, Ровеньок, на Красній Кабаній, і які збудовані, крім Старого Айдару, по іншим запольним річкам, після Азовської служби». Планувалося цих козаків переселити на Сіверський Дінець. Грамота від 28 лютого 1706 р. забороняла донцям займати пусті землі і засновувати на них містечка. Обмежувалося право вільної торгівлі, а також право козаків рубати ліси, розташовані на території Війська Донського [1, с. 6]. 1703 р. Петро I заборонив козакам посилати посольства до сусідніх народів без дозволу азовського губернатора. Також заборонялися дипломатичні контакти Війська Донського з Річчю Посполитою. Незважаючи на це, козаки продовжували підтримувати відносини з Азовом і Кримським ханством [1, с. 5].

Існував елемент і морального приниження. 1704 р. на Дон була прислана нова печатка — із зображенням голого козака на бочці. Принижені козаки мусили прийняти печатку, але ставили її тільки на документах, які надсилали безпосередньо цареві; на інших, які залишались у внутрішньому діловодстві, ставили стару — із зображенням оленя, пронизаного стрілою, — символу вільності донського козацтва [1, с. 5].

Ще більше турбувало Петра I те, що на Дону знаходили притулок тисячі кріпаків-утікачів з багатьох губерній Росії. 1690 р. уряд Війська Донського заборонив землеробство на Дону. Однак землеробство на Хопрі, Ведмедиці,

Сіверському Дінці, Айдарі поступово поширювалося, чому особливо сприяли саме кріпаки-утікачі, або «прішлиє», як їх тут називали. Донської голоти ставало все більше і більше у верхніх містечках, що хвилювало владу. В її очах це був елемент неспокійний, бродячий, схильний до непослуху і бунту. Поступово кріпаки стали майже дармовою робочою силою козацької старшини, «домовиті» козаки майже не працювали фізично, користувалися з безвихідного становища «прішлих». Саме вони і проголосили неписаний закон: «З Дону видачі немає!». Кріпосники, що втрачали своїх підданих сотнями, вимагали від царя заходів щодо повернення втікачів. На початку XVIII ст. майже щорічно на Дон посилалися грамоти про повернення втікачів «...те городки, которые поселены не по указу и не на шляхах, свесь и жителей тех городков перевесь и поселить за Северским Донцом, по шляху, где в пристойных местах; и в те и в иные городки беглецов и никаких пришлых и рабочих людей ни откуда не принимать». Військо Донське відмовлялося переселяти містечка, запевняючи, що Новий Айдар, Беленька, Закотне заселені в давні роки, ще до Азовських служб. Позиція військового керівництва була неоднозначною, часто черкаські отамани не тільки не запобігали припливу втікачів, а й усіляко заважали діяльності урядових експедицій з пошуку біглих. Окрім того, між ізюмськими і донськими козаками виникали взаємні майнові претензії щодо земельних угідь. Козаки чинили один одному «многие обиды»: грабували, вбивали, не допускали до промислів. Одночасно виникає конфлікт за володіння бахмутськими соляними промислами між Військом Донським й Ізюмським слобідським полком, а згодом і московським урядом. Сіль у ті часи почали активно використовувати для заготівлі риби, м'яса, овочів на зиму. Крім того, зважаючи на початок Північної війни, солоні продукти для харчування війська стали особливо затребуваними. Тому і царський уряд був зацікавлений у солеварнях і в контролі над ними. Згідно з рішенням московського уряду управління соляними промислами доручалося ізюмському полковнику Ф. Шидловському, земельні угіддя по р. Бахмут закріплялися за козаками Ізюмського полку.

У жовтні 1705 р. отаман Бахмутського городка К. Булавін захопив солеварню. Багато дослідників небезпідставно припускають, що зроблено було це з відома військового керівництва, можливо, навіть за вказівкою з Черкаська. Отримавши доступ до промислу, козаки самі почали варити сіль. Ізюмські козаки знову направили скаргу в Адміралтейський приказ. Однак К. Булавін не допустив царського посланця Горчакова описувати майно ізюмців і декілька днів тримав його під арештом.

Особистість К. Булавіна, як відзначали історики О. Пронштейн і М. Мінінков, сформувалася під впливом козацького середовища і військових порядків, які існували в останню чверть XVII — на початку XVIII ст. Кіндрат Опанасович Булавін, донський козак родом зі станиці Трьохізбянської, народився в сім'ї станичного отамана. Брав участь у походах проти татар, у тому числі в Азовському поході 1696 р., обирався похідним отаманом. Приблизно 1705 р. став отаманом бахмутських козаків.

Донська земля в ті часи була далекою околицею Російської держави і розташовувалася в одній з безлюдних частин Дикого поля. Життя тут було складним і небезпечним: загрози нападів кочових і напівкочових племен, грабежі, фізичне знищення, полон і продаж на невільницьких ринках Криму або тяжка праця на турецьких галерах. З іншого боку, Дон завжди був заповітною мрією всіх поневолених. Дух свободи овійував цю землю, в XVII ст. донські звичаї виражали народний ідеал суспільного устрою «по-козацьки», зі своєю виборною владою (чим не ідеал демократії?). Селянська війна на чолі зі Степаном Разіним (1667–1671 рр.) засвідчила провідну роль донського козацтва і козацтва взагалі в боротьбі за свободу, проти всіляких утисків. Можна говорити з упевненістю, що територія Дикого поля залишалася острівцем свободи, куди ще не дотяглася рука царської адміністрації.

Усі ці події змусили Москву більш жорстко втрутитися в політику Війська Донського, і 6 червня 1707 р. цар Петро I наказом відправляє на Дон загін чисельністю близько 200 солдатів на чолі з полковником, князем Ю. Долгоруковим. Йому потрібно було провести слідство у справі Горчакова, розслідувати

скарги ізюмського полковника Шидловського, розглянути суперечні питання щодо земель донських і ізюмських козаків, а також «...знайти всіх втікачів і за проводирями та з дружинами і з дітьми, вислати як і раніше в ті ж городи та місця, звідки хто прийшов» [2, с. 166].

2 вересня 1707 р. Ю. Долгоруков з двома сотнями солдатів прибув до Черкаська. Тут, у військовій столиці, князю дали зрозуміти історичну традицію — «з Дону видачі немає», але містечками розіслали листи з вимогою щодо законслухняності з боку отаманів і козаків. Отаман війська Лук'ян Максимов і старшина формально погодилися з царським указом, але виконувати його не поспішали. Тоді Долгоруков вирішив сам ловити втікачів. У Черкаську він не ризикнув починати розшук і вирушив вгору по козацьких поселеннях Верхнього Дону (Бузулук, Ведмедиця, Хопер). У Багаєвському містечку було виявлено 11 втікачів, окрім того, полковник заарештував там 16 дружин, чоловіки яких прийшли на Дон після Азовських походів. У Мелихівському містечку Долгоруков спіймав ще 20 втікачів [1, с. 32].

Для піймання втікачів полковник розділив своє військо на кілька загонів і чинив насильство над козаками. 2000 селян вдалося повернути, інша, не менша частина ховалася по степах і ярах, а зрештою приєдналася до загону бахмутського отамана Булавіна, який про жорстокість московських ратей повідомляв у своїх листах: «А нашу братію козаків багатьох катували і батогом, били і носи й губи різали марно, і дружин і дівчат брали на ліжку насильно і лагодили над ними всяке лайку, а дітей наших немовлят по деревах вішали за ноги» [3, с. 141].

Безчинства Долгорукова фактично підштовхнули козацьків і селян до спротиву. В Булавіна зібралися одностумці: новоайдарський козак Іван Лоскут, Григорій Банніков з Новоборовського містечка, Микита Голий, Філат Явланов, Семен Драний, дяк Гордій, мірошник Пахом та інші. На козацькому колі в Оріховому байраці вирішили «придати смерті Довгорукого за знущання над невинними, кров і муки наших батьків і матерів, братів і сестер, синів і онуків». Скарати на смерть було вирішено і черкаських старшин Єфрема Петрова, Абросима Савельєва, Саламату та Машликіна, які

«в Черкаську говорили одне, а роблять інше» [4, с. 29]. Тут же обрали похідного отамана — Булавина, полковників — Баннікова і Лоскута, 12 сотників, 8 осавулів і 12 «об'їждчиків», які мали об'їжджати станиці та містечка і збирати козаків [5, с. 33].

У ніч з 8 на 9 жовтня 1707 р. в Шульгін-містечку козаки під проводом отамана К. Булавина вбили Ю. Долгорукова і ще 16 офіцерів і піддядих, солдатів же роззброїли і відпустили. Після розгрому загону карателів Булавин розсилає листи в містечка по Айдару, в донецькі, верхні донські містечка, на Медведицю і Хопер. У своїх «прелестных письмах» Булавин закликає знищувати карателів і приєднуватися до нього, а тим, хто не підтримає, погрожує смертною карою. Першими підтримали повстання козаки станиці Трьохізбенської, Старого і Нового Боровського, Новоайдарського, Білянського і Шульгінського.

Повстання під керівництвом Булавина відбувалося в три етапи. До першого етапу дослідники відносять 9 жовтня 1707 р.: близько 150 козаків на чолі з Булавиним (а також із Г. Банніковим) напали на Шульгін-городок (на Айдарі), де знищили основний загін Долгорукова, який став там на ночівлю. На другому етапі передовий загін донського війська під командуванням Є. Петрова підійшов до Закотненського городка (сучасне с. Закотне Луганської області) на світанку 18 жовтня. Булавин сподівався, що конфлікт розв'яжеться мирно, але цього не відбулося.

Після поразки під Закотненським містечком отаман повів свої загани через бахмутські ліси на Міус, з цього моменту основні події цього повстання відбувалися за межами нашого краю.

Для розправи над учасниками Булавинського повстання Петро I сформував спеціальну каральну армію з 32-тисячного війська на чолі з командувачем — князем Василем Долгоруковим. Цар видав указ В. Долгорукову, в якому було написано: «...Бунтівні козачі містечка палити без залишку, а людей рубати» [6, с. 81].

Кінець другого етапу повстання характеризувався кількома переможними боями, і вже 1 травня повстанці оволоділи Черкаськом, а 9 травня на козакому колі Булавина обрали отаманом Війська Донського. Англійський

посол Ч. Вітворт, який уважно стежив за повстанням на південних околицях Росії, 5 травня 1708 р. передає до Англії повідомлення, що «повсталі козаки та бігли люди на Україні міцніють». Незважаючи на це, уряд збирає великі сили для придушення повстання.

6 липня 1708 р. повстанці зазнали поразки під Азовом. 7 липня домовиті козаки намагалися схопити Булавина в його курені. Кіндрат Опанасович опирався і вбив двох із них, у чому йому допомогли близькі друзі. Нерівна боротьба тривала довго. Курінь обстрілювали з гармат, але взяти Булавина живим нікому не вдалося [7, с. 78]. Існує дві версії смерті отамана. Згідно з однією, він був убитий осавулом С. Ананьєвським. Проте заново обраний отаманом І. Зерщиков повідомляв азовському губернатору про смерть Булавина таке: «...Бачачи він грабіжник свою погибель із пістолі вбив себе сам до смерті...». Версія про самогубство отамана давала змогу, по-перше, зняти з конкретних учасників за колоту відповідальність, оскільки повстання ще тривало, по-друге, очорнити Булавина, бо самогубство вважалося великим гріхом [7, с. 55]. Версію про те, що Булавин був убитий під час перестрілки, висловив історик Є. П. Під'япольський [7, с. 78].

К. Булавина спіткала така сама доля, що й багатьох інших провідників народних повстань: С. Наливайка, У. Кармалюка, О. Довбуша, О. Пугачова, С. Разіна, які теж були зрадницьки вбиті чи видані своїми «побратимами».

Козацька старшина посмертно помстилася народному ватажкові: його тіло відвезли до Азова, де відрубали голову і «заспиртували її для царя». Обезголовлений труп повісили за ногу біля р. Каланча. Ставши отаманом Війська Донського, Зерщиков писав Петру I: «Вбили ми Військом, усією рікою, К. Булавина» [3, с. 235]. 27 липня каральна армія увійшла до Черкаська. Наступного дня містяни і жителі сусідніх станиць присягнули на вірність цареві. Це знаменувало поразку повстання як політичного руху Війська Донського [Там само, с. 256].

Звістку про загибель Булавина і поразку його військ було розцінено як кінець повстання і прийнято царським двором з великою радістю. Петро I наказав випустити салют

з 87 гармат. Про успіх царських військ згодом стало відомо і за кордоном через послів, які перебували в Москві. Однак не всі поділяли думку царя і наближених до нього осіб. Так, головний ворог донської голоти В. Долгоруков не вважав, що повстання закінчилося з поразкою заколотників під Азовом і загибеллю Булавіна. Саме тому 27 липня він з армією рушив на Черкаськ, незважаючи на те, що 23 липня Петро I дав розпорядження карателям «йти назад» [7, с. 81–82]. Царські війська, рухаючись по Дону, Сіверському Дінцю та їх притоках, придушували останні осередки повстання. Карателі точно виконували указ Петра I, в якому було сказано «перевершувати», нищити «бунтівні городки» [8, с. 258]. Усього в процесі повстання і під час його придушення було знищено 44 козацькі містечка. Однак після звірств карателів частина населення залишилася. Жодне з поселень, в тому числі і Закотненський городок, заснований до повстання, не зникли зовсім, усі вони були відроджені з попелу і зберегли свої назви.

Третій етап повстання реалізувався вже після смерті Булавіна. Очолив його Гнат Некрасов. Царські війська в кінці серпня розбили повстанців біля городка Єсаулова, і Некрасов повів 2000 своїх прихильників на Кубань, що належала кримським ханам. Восени 1708 р., після відходу некрасівців на Кубань, опір царським військам продовжувало чинити угруповання М. Голого, діючи в степах між Пристанськом і Донецьком. 26 жовтня царські війська взяли Донецьк і розправилися над засілими там повстанцями.

Класова боротьба тривала. Про спалахи народного невдоволення повідомляли з повітів одразу до Москви. На початку літа 1708 р. доносили воєводи і поміщики Смоленського, Дрогобузького та Вяземського повітів. У червні 1708 р. смоленські поміщики в колективному доносі писали, що «...їх селяни з дружинами, дітьми, тварин залишаючи двори, біжать... і розорюють їх поміщичі двори і тварин крадучи, і людей б'ють до смерті». Солдатам, які були відправлені для утихомирення, втікачі чинили опір. У той час, коли правлячі верхи

святкували перемогу над повсталими, селянський рух поширювався у приокських повітах, на Унжі, в Муромському, Юр'ївець-Польському повітах, у Ветлузьській волості і навіть поблизу Нижнього Новгорода. Об'єднавчою силою руху опору тут були «грабіжницькі загони» Старченка і Єфремова [7, с. 85]. Третій етап повстання характеризувався політичним рухом загонів І. Некрасова, М. Голого, І. Павлова і С. Безпалого. Поступово їхні дії були припинені, до 1709 р. козацько-селянський рух був повністю придушений російськими військами.

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що залишки некрасівців, які втекли на Кубань, рятуючись від царських військ, переселилися на територію Османської імперії, а саме в Добруджу і дельту Дунаю, що на території сучасної Румунії. На чужині вони зберегли свою мову, звичаї і традиції. 1962 р. велика група нащадків булавінців повернулася до СРСР і оселилася в Будьонівському районі Ставропольського краю, де практично розчинилася в місцевому населенні.

Булавінське повстання було жорстоко придушене: 8 донських станиць (городків) були знищені, частина земель (насамперед, по Сіверському Дінцю) була відібрана в Донського війська. Ці землі в подальшому ввійшли до складу Слобожанщини і почали активно заселятися українцями. Булавінське повстання 1707–1708 рр., спричинене прагненням козацтва зберегти автономні права і привілеї, яке прокотилося нашим краєм, стало переломним етапом у процесі входження Війська Донського в соціально-політичну систему Російської держави, а також обумовило кардинальні зміни соціальної і етнічної структури населення Середнього Подонців'я [2, с. 161]. З часом край знову заселявся, міцнішала Слобожанщина, де свобода і воля були омріяною реальністю. А народна пам'ять зберегла ім'я Булавіна в назвах вулиць, назві села Булавінівка, що на Луганщині, і в експозиції місцевого музею. На в'їзді в Шульгін-городок (нині село Шульгінка) височіє постать провідника козаків і селян, як символ омріяної віками волі і свободи.

Список використаних джерел

1. Матеріали Регіональної конференції, присвяченої 300-річчю Булавинського повстання. 10–11 жовтня 2007 року. — Луганськ. — 2007.
2. Краеведческие записки : [сборник научных статей]. — Луганск. — 2008.
3. Труды Историко-археологического института АН СССР. — Том XII : Булавинское восстание (1707–1708 гг.). — М., — 1935.
4. Мірошніченко І. Шульгінка та шульгінці. — Луганськ. — 2007.
5. Мірошніченко І. Старобельщина — жемчужина Приайдарья. — Луганск. — 2011.
6. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках ХІІ ст. — К. — 1960.
7. Лебедев В. І. Булавинське повстання (1707–1709). — М., — 1967.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. — К. — 1968.

Ольга Бублик

БУЛАВИНСКОЕ ВОССТАНИЕ В КОНТЕКСТЕ КРАЕВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье освещено Булавинское восстание 1707–1709 гг., его основные причины, повод, этапы. Доказано, что Булавинское восстание стало переломным этапом в процессе вхождения Войска Донского в социально-политическую систему Российского государства и было вызвано стремлением казачества сберечь автономные права и привилегии. Все это обусловило кардинальные изменения социальной и этнической структуры населения Среднего Подонцовья в процессе дальнейшего заселения Слобожанщины.

Ключевые слова: Булавинское восстание, Подонцовье, казачество, крестьяне, Войско Донское, казацька вольниця.

Olga Bublyk

BULAVIN REBELLION IN THE CONTEXT OF NATURAL HISTORY RESEARCH

The article highlights the Bulavinsky Uprising of 1707–1709, its main causes, reason, and stages. It is proved that the Bulavinsky uprising was a turning point in the process of the Don Army entering the socio-political system of the Russian state and was called on by the Cossacks' desire to preserve autonomous rights and privileges. All this led to fundamental changes in the social and ethnic structure of the population of the Middle Podontsovye and in the process of further settlement of Slobozhanshchina.

Key words: Bulavinsky uprising, Podontsovye, Cossacks, peasants, Voysko Don, Cossack freedom.